

Prof. dr. Adem HANDŽIĆ

O konfesionalnom sastavu stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine¹

Kad je riječ o vjerskoj pripadnosti stanovništva, činjenica je da se u Bosni od 12. do 19. stoljeća smjenjivalo ili uporedo egzistiralo nekoliko različitih učenja. O najranijem, tzv. *Crkvi bosanskoj*, pored brojne literature, naša znanja nisu potpuna. Iako osuđeno kao heretičko, prema stanovištu nekih naučnika, njeno učenje, i pored odstupanja, nije izlazilo iz okvira ortodoksije, nego je predstavljalo posebno kršćansko učenje na bosanskom jeziku, za razliku od franjevačke latinštine. Predstavljalo je, prema njima, više reakciju na socijalne nepravde, nego li posebnu vjeru i nosilo sobom jednu kulturnu komponentu kojom se suprotstavljalo kako bizantiniziranju, tako i latiniziranju bosanskog prostora. Nesmetano se širilo na cijelom prostoru

Bosne i među plemstvom i običnim narodom dok nije papa u 13. stoljeću poslao franjevce da ga suzbiju. Tako su franjevci, od osnutka franjevačke vikarije oko 1340. godine, pa do propasti bosanske države 1463. godine (kroz 123 godine), uspjeli da podignu 17 crkava, dobrim dijelom samostanskih (Srebrenica, Zvornik, Crnča, Olovo, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Bijeljina, Koraj, Visoko, Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Tešanj, Modriča i još tri koje su prije osmanske vlasti nestale: Teočak, selo Gornja Skakava kod Srebrenika i crkva sv. Nikole u selu Čagalj kod Srebrenice). Završni čin ovog širenja katoličke crkve bio je strašni pogrom nad pristalicama *Crkve bosanske*, što je u cijeloj Bosni poduzeo kralj Stjepan Tomaš 1459. do 1461. godine, kao rezultat potpune papine pobjede. Međutim, daljem širenju katoličkog utjecaja već su bile zaprijetile dvije opasnosti: pojava islama i masovna imigracija vlaha/stočara.

Iako o širenju islama postoji dovoljna bibliografija, ona, također, nije dala definitivna objašnjenja, budući je taj proces u Bosni bio specifičan, znatno brži i obuhvatniji nego u drugim balkanskim zemljama. Taj fenomen se, u većini radova, primarno povezivao sa nestajanjem *Crkve bosanske*, budući se vremenski podudarao sa počecima širenja islama. Zapravo, uzroci takvog širenja islama nalazili su se najviše u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama prije Osmanlija, kao i u taktici koju su Osmanlije ovdje primjenjivali, u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zatečenim ustanovama, te u preuzimanju u svoje redove kršćanskih sitnih spahija i druge vojske koji im se nisu sa oružjem suprotstavljali.

Razni motivi i razlozi koji su djelovali u specifičnom širenju islama

¹ Predavanje pod ovim naslovom prof. dr. Adem Handžić održao je 10. 10. 1997. godine u dershani Osman-kapetanove medrese u Gračanici, učestvujući na tribini koja je organizovana u okviru programa obilježavanja završetka radova na izgradnji munare i obnovi Bijele Ahmet-pašine džamije u Gračanici. Opširniji rad na ovu temu prof. dr. Adem Handžić objavio je u časopisu "Prilozi za orijentalnu filologiju" Orijentalnog instituta u Sarajevu, sv. 42-43/1992-93. str. 120-152. Uz taj rad, međutim, nije objavljena odgovarajuća historijska karta koju kao važan vizuelni dokument uz odobrenje autora objavljujemo na kraju ovog priloga.

mogu se svesti na tri osnovne komponente: a) haotične političke i opće društvene prilike koje su Osmani zatekli, b) ekonomske i druge olakšice, kao opće ukidanje kmetskog statusa, te oslobođanje od harača, koje su na osnovu šeriatskih i kanunskih propisa dobijali novi muslimani i c) nezadovoljstvo i otpor pristalica *Crkve bosanske* prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su formalno i silom bili utjerani i koji je otpor prikriveno trajao sve do dolaska osmanske vlasti.

Sve šire prihvatanje islama bilo je posebno u vezi sa razvitkom gradova, upravo su to dva procesa usko povezana, jedno drugo je uslovljavalo. Zna se da su Osmanlije zatekli u Bosni relativno sitna gradska naselja, nazivana prema mađarskom "varošima", razvijana uglavnom na bazi rudarske privrede i formirana redovito kao podgrađa srednjovjekovnih tvrđava. Razvitak osmanskog grada predstavljao je ili nastavak na urbano stanje zetečenih varoši ili su formirani na drugim mjestima novi gradovi, zavisno od novih privrednih, komunikacionih, strategijskih i drugih uvjeta. Ukoliko je zatečena varoš imala jaču ekonomsku bazu (rudnik), ili kršćansku kulturnu ustanovu, ili najčešće obadvoje, utoliko je preobražaj varoši u grad osmanskog tipa tekao sporije. Takvi gradovi se ni tokom cijelog osmanskog perioda nisu razvili u značajnije kasabe (Fojnica, Srebrenica, Kreševo, Olovo i drugi). Međutim, nanovo podizani gradovi na mjestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se od prvih svojim bržim razvitkom i od početka gotovo monolitnim muslimanskim stanovništvom. Takvi gradovi su bili obično sjedišta sandžakbegova, kao: Sarajevo, Banja Luka i Travnik u Bosanskom sandžaku, Mostar i Taslidža (Pljevlja) u Hercegovačkom i Livno u Kliškom sandžaku. Taj administrativni

momenat, sjedište sandžak-bega, najviše je utjecao na brz urbani, privredni i kulturni razvitak, pa su stoga navedeni gradovi i predstavljali najrazvijenije gradove u Bosanskom ejaletu. Zapravo, najveća tekovina koju su nam Osmanlije ostavili jesu navedeni gradovi.

Treba istaknuti da je najrazvijenija varoš koju su Osmanlije zatekli bila upravo Fojnica, rudnik srebra i trg u centralnoj Bosni, u kojoj je 1468. godine bilo popisano svega 329 kršćanskih kuća poreskih obveznika, kao i tri franjevca u samostanu. Međutim, te iste godine je maleno naselje, zvano *Utorkovište* (Salipazar-i po pazaru u utorak), iz kojeg će se razviti današnje Sarajevo, imalo svega 75 kuća poreskih obveznika, od kojih samo 5 muslimanskih. Međutim, do početka XVII stoljeća, Sarajevo se, kao predestinirani centar Bosanskog ejaleta, bilo razvilo u veliki grad sa 93 mahale, od kojih 91 muslimanska i 2 kršćanske, sa ukupno 4.220 kuća, od kojih 144 kršćanske kuće.

Sada su, međutim, suprotstavljena dva kulturna utjecaja, sa istoka i zapada. Kako su se sve ranije navedene crkve nalazile u urbanim naseljima i, kako je i islam bio urbana kategorija, crkve su bile na udaru. Za neke slučajeve u osmanskim izvorima nalazimo karakteristične zabilješke, kao za zborničku crkvu sv. Marije, koja se, usljed rapidnog širenja islama, našla u okruženju, bez sljedbenika, pa su franjevci oko 1538. godine prodali svoj mlin tvrđavskom dizdaru Evlija-agi i odselili u Gornju Tuzlu, u samostan istog imena. Napuštena crkva je kasnije pretvorena u skromnu muslimansku bogomolju, nazvanu u izvorima *mesdžid od crkve* (kilise mescidi). Iako je sultan Mehmed II Fatih svojom ahdnamom, izdatom u Milodražu kod Fojnice, maja

mjeseca 1463. godine, zagarantovao franjevcima slobodu vjere i lične slobode, kasnijim zakonskim propisima bilo je konzervirano zatečeno stanje u kulturi. Po tom zakonu iz 1516. godine crkve se nisu mogle podizati tamo gdje ranije nisu postojale, a eventualne restauracije morale su zadržati prvobitno stanje. Kako je fojnička crkva bila bez dozvole znatno proširena, bila je 1521. godine porušena, pa je tek ponovnom izgradnjom prema zakonu usklađena. Sa pooštrenom primjenom tih zakona za vrijeme sultana Sulejmana I (1520-1566) slično se dogodilo i sa crkvama u Kreševu, Sutjesci, Visokom i Konjicu. Osmanlije su, naime, priznavali i štitili zatečeno stanje, ali su također željeli razviti svoje gradove, centre svoje vlasti i kulture.

Nije se moguće ovdje osvrtni na tok ovog procesa po pojedinim sandžacima, ali ću pružiti neke karakteristične podatke za najprostraniji, Bosanski sandžak, kao i neke podatke za Hercegovinu. Prema detaljnom osmanskome popisu iz 1604. godine, u Bosanskom sandžaku sumirano je svo stanovništvo, seosko i gradsko, da bi se utvrdila konfesionalna struktura. Iznenaduje činjenica u kojoj mjeri se do te godine u tome sandžaku bio proširio islam. Od ukupno 64.721 kuće, na muslimane je otpadalo 45.941 kuća sa 4.979 neoženjenih, sposobnih članova (potencijalne kuće), dok je na kršćane (katolici i pravoslavni ukupno) otpadalo 18.891 kuća. Iz toga izlazi da su muslimani procentualno bili zastupljeni sa 71%, a kršćani ukupno sa 29%. Zatim, od tog ukupnog broja muslimana (45.941), na gradsko stanovništvo je otpadalo 21%, a na zemljoradničku raju 79%, to jest 1/4 na gradsko, a 3/4 na zemljoradničko stanovništvo.

Iako je Hercegovinu prije osmanskog perioda pretežno naseljavalo ratarsko

stanovništvo, osmanska vlast protežira zatečene vlahe, to jest stočare pravoslavne vjere i dalje ih naseljava. Tako su sjeveroistočni dijelovi tog prostora, to jest Prijepolje i okolina, bili pretežno pod utjecajem pravoslavne crkve, dok je u sjevernom i centralnom dijelu pretežan utjecaj imala *Crkva bosanska*, sa malim enklavama pravoslavlja i katoličanstva. To su nahije: Soko, Bistrica, Duboštica, Osanica, Zagorje, Goražde, Pribud, Nevesinje, Konac Polje, Neretva, Blagaj, Viduška, Ljubinja, Kukanj, Pljevlja i Mostar. Zapadni dio, to jest makarsko područje, bilo je pod utjecajem katoličke crkve i bosanske crkve. Zatim, najistočniji dijelovi Hercegovačkog sandžaka (nahije: Popovo, Bobani, Trebinje i Gacko, što je dugo predstavljalo pravo migraciono područje i vrlo slabo naseljeno) bilo je pravo vlaško područje. Tako je u svim nahijama istočne Hercegovine, sve do kraja XVI stoljeća bio naseljen vrlo mali broj ratarskog stanovništva, sve samo vlasli.

Što se tiče širenja islama u Hercegovini, taj proces je u nabrojanim nahijama sjevernog i centralnog dijela tekao permanentno. Iako su vlasli u odnosu na zemljoradnike u znatno manjem broju prihvatili islam, razvitak muslimanskih gradova na ovom prostoru odnio je prevagu pa je ukupan procenat konfesionalne strukture, prema izračunavanju, početkom XVII stoljeća iznosio ovako: muslimani 83%, a svi drugi 17%.

Prekretnicu u izmjeni dva kršćanska kulturna utjecaja, jednog sa zapada, drugog sa istoka, predstavljao je upravo dolazak osmanske vlasti, koja u Bosni nije zatekla naseljene vlahe, izuzimajući Hercegovinu i Sandžak. To stanovništvo odvajkada je strogo razlikovano od zemljoradnika. Osmanlije su mu pridavali veliki značaj, budući su u početku, u razmaku od

12 godina, izdali o vlasima tri zakona: za Hercegovinu 1477, za Zemlju Pavlovića 1485. i za vlahs maglajskog područja 1489. godine. Prvo njihovo prisustvo zabilježeno je u Sjenici 1455, to jest skupina od 185 domaćinstava, dok su u Bosni prvi puta popisani u Zemlji Pavlovića (Podromanija) 1468. godine, skupina od 448 domaćinstava.

Sa strategijskog stanovišta vlasli su usmjeravani u novoosvojena područja koja su čuvali, a razni vlaški povlašteni redovi, kao martolosi, vojnuci, derbedžije i drugi činili su poluvojničku organizaciju, uklopljenu u osmanski vojni sistem.

Može se reći da se, prema osmanskim popisima, ni jedan proces ne može tako kontinuirano pratiti kao što je to imigracija u Bosnu ovog pravoslavnog stanovništva. Iz Zemlje Pavlovića vlasli se pomjeraju u maglajsko područje (1489), gdje su od te nahije formirane tri nove, isključivo vlaške nahije: Trebetin, Usora i Ozren. Naseljavaju također nahije Tešanj, Zvornik, Derventu i područje Banovića, a u sjeveroistočnoj Bosni veliki prostor, počevši od Drine do grada Teočaka, a odatle preko planine Majevica do gradova Srebrenika i Sokola, što obuhvata 11 nahija (Šubin, Kušlat, Zvornik, Spreča, Sapna, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko). Štaviše, Osmanlije prihvataju vlaške knezove, starješine knežina, za svoje sitne spahije, kojih je sredinom XVI stoljeća evidentirano cca 50 knezova timarlija. Poslije pada takozvane Jajačke banovine, 1528. godine, knežine se šire na cijelom prostoru između rijeka Drine, Bosne i Save. Zatim od rijeka Ukrine i Vrbasa prema zapadu sve do Bihačke krajine, to stanovništvo je do početka XVII stoljeća bilo popunilo sve slobodne i proriježene prostore.

Ovo stanovništvo, kako se zna, bilo je pravoslavne vjere. Nakon navedenih imigracija pravoslavni manastiri podizani su uglavnom kroz jedno stoljeće, od sredine XVI do sredine XVII stoljeća. Zna se za devet takvih manastira, podizanih redovito u zabitim područjima. Za njihovo podizanje nisu postojala nikakva ograničenja, budući da su sami Osmanlije usmjeravali tu imigraciju. Prvi manastir je Papraća, u zvorničkom području, iz 1551. godine. Te manastire naučno je obradio prof. Milenko Filipović, sam ili u zajednici sa Đokom Mazalićem, manastire: Papraća, Tamna, Ozren, Lomnica, zatim Vozuća i Udrim ili Gostović. Samo dvije pravoslavne ustanove potječu iz srednjeg vijeka, to su crkva u Trebinju i u okolini Trebinja manastir Tvrdoš (vidjeti priloženu kartu!).

Naseljavanje ovog stanovništva u Bosni nije samo predstavljalo mijenjanje konfesionalno-etničke strukture, nego mnogo više, značilo je širenje ukupnog jednog novog kulturnog utjecaja. Međutim, o ovom značajnom historijskom događanju u svojoj njegovoj kompleksnosti, nije u dosadašnjoj našoj historiografiji poklonjena dovoljna pažnja.

Kako se vidi na historijskoj karti, (Autor: Dr. Adem Handžić, naučni savjetnik Orijentalnog instituta, Sarajevo; kartu izradio Nikola Badaković, 1977) koju donosimo na slijedećoj stranici, katoličke ustanove redovito su podizane u urbanim naseljima (in media civitate), dok sa pravoslavnim nije takav slučaj, budući da su osnivane u zabitim područjima, pri izvorima rijeka i slično.

Zatim, nekoliko mjesta je samo orijentaciono označeno (kao Jajce, Blagaj), dok su druga koja će se kasnije razviti stavljena u zgradama (Mostar).

1. === Granice srednjovjekovne Bosne u vrijeme Tvrtka I, 1352-1391. godine.
2. Crkve i samostani (manastiri) u Bosni prije osmanskog perioda:
 - a) katolici: 1- Srebrenica; 2- Crnča; 3- Bilina; 4- Telčak; 5- Skakava; 6- Koraj; 7- Modriča; 8- Zvornik; 9- Gornja Tuzla; 10- Donja Tuzla; 11- Olovo; 12- Fojnica; 13- Kreševo; 14- Sutiska; 15- Visoko (Mile); 16- Tešanj,
 - b) pravoslavni: 17- Trebinje; 18- Tvrdoš.
3. -----Granice Bosne u osmanskom periodu (od sredine 15. do kraja 16. stoljeća)
4. Pravoslavne crkve i manastiri podignuti u osmanskom periodu od sredine 16. do sredine 17. stoljeća: 19- Papraća; 20- Lomnica; 21- Tamna; 22- Ozren; 23- Vozuća; 24- Gostović; 25- Mošćanica; 26- Zalužani; 17- Rmanj,
5. Granice sandžaka

